

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-18>

Дмитро ПИЛИПЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін, Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ, вул. Степана Тільги, 21, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна, 50065

ORCID: 0000-0003-1299-6178

Бібліографічний опис статті: Пилипенко, Д. (2021). До питання співвідношення принципів кримінально-виконавчого права, політики та законодавства. *Law. State. Technology*, 3, 119–125, doi: <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-18>

ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА, ПОЛІТИКИ ТА ЗАКОНОДАВСТВА

У статті досліджено питання співвідношення та співзалежності принципів кримінально-виконавчого права, політики й законодавства. Наголошено, що в теорії кримінально-виконавчого права більшість позицій науковців сконцентровано навколо домінування кримінально-виконавчої політики над правом і законодавством. Провідна роль політики в позиціях науковців відповідним чином відображається під час визначення принципів. Ураховуючи це, принципам кримінально-виконавчої політики відводиться керівна роль під час окреслення ієрархічності засад у межах кримінально-виконавчої дійсності. Висловлено авторську позицію, що такі погляди науковців здебільшого продиктовано врахуванням концепції юридичного позитивізму, яка передбачає домінування державної та/або політичної волі над правовими положеннями та змістом внутрішнього законодавства. До характерних особливостей школи юридичного позитивізму належать формальна визначеність норм права, їх утворення лише волею держави, загальнообов'язковість цих норм для всіх носіїв правосуб'єктності, забезпечення цих норм державою за допомогою механізму примусу. Натомість у теорії права існують й інші погляди щодо визначення сутності права та його співвідношення з політикою та законодавством. Ці погляди акумулюються в межах природно-правової концепції. Науковці, які дотримуються цієї концепції, розглядають право як домінуючу порівняно з політикою. До характерних ознак школи природного права відносять природність походження права, невід'ємність прав від людини з моменту її народження, невідчужуваність прав людини незалежно від волі держави, відображення у праві природних уявлень про моральність та справедливість тощо. У межах статті висловлюється авторська позиція щодо поєднання природно-правової та позитивістської концепцій у межах кримінально-виконавчого права та вироблення універсальної позиції щодо визначення співзалежності принципів політики, права та законодавства. Наголошено на важливості сприйняття саме природно-правової концепції як базисної для подальшого вироблення універсальної позиції щодо визначення співвідношення вказаних категорій принципів.

Ключові слова: принципи кримінально-виконавчого права, принципи кримінально-виконавчої політики, принципи кримінально-виконавчого законодавства, природно-правова концепція, позитивістська концепція.

Dmytro PYLYPENKO

Candidate of Law, Associate Professor at the Department of Criminal Law, Kryvyi Rih Educational and Scientific Institute of the Donetsk State University of Internal Affairs, 21 Stepana Tilhy str., Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine, 50065

To cite this article: Pylypenko, D. (2021). Do pytannia spivvidnoshennia pryntsypiv kryminalno-vykonavchoho prava, polityky ta zakonodavstva [About issue of interdependence of principles criminal executive law, policies and legislation]. *Law. State. Technology*, 3, 119–125, doi: <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-18>

ABOUT ISSUE OF INTERDEPENDENCE OF PRINCIPLES CRIMINAL EXECUTIVE LAW, POLICIES AND LEGISLATION

The article examines the interdependence and correlation of the principles of criminal executive law, policy and legislation. It is emphasized that in the theory of criminal executive law most of the positions of scholars are concentrated around the dominance of criminal executive policy over law and legislation. The leading role of politics, in the positions of scholars, is appropriately reflected in the definition of principles. Given this, the principles of criminal-executive policy are given a leading role in outlining the hierarchy of principles within the criminal-executive reality. The author's position is expressed that such views of scholars are mostly dictated by the concept of legal positivism, which provides for the dominance of state and/or political will over the legal provisions and content of domestic law. The characteristic features of the school of legal positivism include the formal definition of legal norms, their

formation only by the will of the state, the universality of these norms for all holders of legal personality, the provision of these norms by the state through the mechanism of coercion. Instead, in the theory of law there are other views on the definition of the essence of law and its relationship with politics and law. These views accumulate within the concept of natural law. Scholars who adhere to this concept view law as dominant over politics. The characteristic features of the school of natural law include the natural origin of law, the inalienability of human rights from the moment of human birth, the inalienability of human rights regardless of the will of the state, the reflection in law of natural ideas of morality and justice. The article expresses the author's position on the combination of natural law and positivist concept within the framework of criminal executive law and the development of a universal position on determining the interdependence of the principles of policy, law and legislation. The importance of the perception of the natural-legal concept as a basis for further development of a universal position on determining the ratio of these categories of principles is emphasized.

Key words: principles of criminal executive law, principles of criminal executive policy, principles of criminal executive legislation, natural law concept, positivist concept.

Актуальність проблеми. Реформування внутрішньодержавної системи виконання й відбування кримінальних покарань зумовлює відповідні якісні перетворення в усіх без винятку аспектах цього явища. Одним із напрямів цього процесу є вдосконалення й оптимізація сфери галузевого права. Ключовим чинником цього є з'ясування окремих базисних аспектів нормативного врегулювання функціонального складника кримінально-виконавчої системи. Одним із таких аспектів, безумовно, є визначення принципів як фундаментальних критеріїв функціонування всієї системи виконання й відбування покарань. Ураховуючи сучасні кримінально-виконавчі реалії, науковці відокремлюють ключові складники будови кримінально-виконавчої системи. До таких складників, безумовно, належать політика, право й законодавство тощо. Кожен з окреслених елементів наділяється науковцями відповідним переліком засад із конкретизованим змістом, проте серед учених немає єдності щодо визначення співзалежності цих категорій принципів між собою в межах сучасних кримінально-виконавчих реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з визначенням співзалежності принципів кримінально-виконавчого права, політики й законодавства, досліджувалися в роботах таких науковців, як І.Г. Богатирьов, О.М. Джужа, В.С. Зеленецький, Ю.В. Керняк-Танасійчук, О.Г. Колб, В.В. Кондратішина, О.М. Литвинов, І.С. Михалко, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, П.Л. Фріс, І.С. Яковець та ін.

Співвідношення принципів кримінально-виконавчого права, політики та законодавства розглядається науковцями здебільшого крізь призму позитивістської школи права, що унеможливилує формування об'єктивного погляду стосовно співвідношення зазначених категорій внутрішньодержавних засад.

Метою статті є визначення співзалежності принципів кримінально-виконавчого права,

політики й законодавства з урахуванням наявних теоретичних концепцій із цього питання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення співзалежності принципів кримінально-виконавчої політики, права та законодавства знаходиться в парадигмі співвідношення більш загальних категорій, таких як право та політика або право та держава. У теорії права існують два підходи для з'ясування їх співвідношень. Перший із них – використання школи юридичного позитивізму, яка трактує право як похідне від держави, отже, налаштовує на думку про пріоритет політики та навіть адміністрування над правом, адже держава є головним інститутом політичної системи, і саме вона забезпечує не лише прийняття правових актів, а й їх дотримання (Перегуда, 2005: 169). Право є «системою встановлених або санкціонованих державою регулюючих суспільних відносин, загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується шляхом як переконання, так і державного примусу» (Андрущенко, 2002: 452). Отже, правові норми не лише встановлюються, а й санкціонуються. В останньому випадку вони виступають як зовнішнє стосовно держави явище. Цей аспект об'єктивується у розрізненні поняття «позитивне право» як «офіційний державний інститут, виражений у чинних, забезпечених владою законах та інших юридичних актах» (Мірошніченко, 2003: 23). Характерною особливістю позитивного права є те, що норми поведінки створюються людьми та владно затверджуються у суспільному житті як постійний та імперативний критерій для обов'язкової поведінки. Вони створюються для того, що юридично дозволено, а що юридично не дозволено. Отримують зовнішнє вираження у вигляді законів, юридичних прецедентів та інших джерел (Луцький, 2011: 39). Таким чином, до ознак позитивного права належать: 1) загальнообов'язкова нормативність; 2) вираження норм у законах та інших джерелах, що визнаються державою;

3) формальна визначеність; 4) забезпеченість державою (Алексеев, 1999: 712).

Правовий позитивізм орієнтує громадян на законслухняну поведінку, формує установку на довіру до існуючого правопорядку (Максимов, 2017: 672). З огляду на наявні позитивні критерії позитивізму, більшість науковців, які досліджують проблематику співвідношення принципів кримінально-виконавчої політики та права, дотримуються позиції саме керівної ролі політики у цьому питанні, відповідно, свідомо приєднуються до науковців, котрі відстоюють позитивістську школу права. На наше переконання, шаблонне табування в роботах окремих науковців на використання інших підходів окрім позитивістського у розумінні співвідношення принципів політики та права не є беззаперечним. Перш за все позитивістська концепція містить характерні та доволі суттєві недоліки. Так, Є. Перегуда зазначає, що вона не спроможна повністю пояснити історично-конкретне співвідношення держави і права, права і політики хоча б тому, що становлення правової системи відчуває на собі вплив правових норм, які історично та логічно існують до становлення держави і лише санкціонуються останньою (Перегуда, 2005: 169). В.С. Нерсисянц із цього приводу наголошував, що позитивістський підхід до проблеми права та держави, трактування права як продукту державної влади виявляє обмеженість та формалістичність, адже зміст права розглядався поза категоріями моральності, людської гідності, ідей природно-правової доктрини, а головний постулат полягає у підвладності індивіда праву та обов'язку його дотримуватися. У такому трактуванні право особи також слугує меті підкорення індивіда державі, а не утвердженню пріоритету прав людини над силою державного апарату (Нерсисянц, 1997: 104). О. Лукашева, відстоюючи досить жорстку позицію із цього питання, зазначає, що будь-які вияви пріоритету політики над правом і правами людини є свавіллям. Якими би привабливими не були політичні цілі, вони не можуть стати виправданням виходу за межі права, порушень конституційної законності, прав людини. Права людини, право у цілому покликані обмежувати політичне свавілля державної влади (Лукашева, 1996: 68).

У теорії права існує й інший підхід до з'ясування співвідношення політики та права. Цей підхід відстоюють прибічники природної школи права, яка за своєю сутністю є протилежною до позитивістської. А.Й. Француз стосовно цього питання наголошує, що в рамках школи природного права наголошується на тому, що

в праві встановлюється та задається структура політичної системи, а також містяться інститути, які покликані запобігати виникненню можливих колізій у процесі взаємодії різноманітних елементів політичної системи між собою. Отже, із постулатів цієї школи випливає пріоритет права над політикою (Француз, 2003: 141). Природне право – це висхідні принципи, на основі яких чинні норми приймаються і на підставі котрих здійснюється їх оцінювання. Це відбувається з урахуванням ієрархії цінностей, яку подає філософія, вирішуючи питання про ставлення людини до оточення, у тому числі й ціннісне. Норми природного права, маючи максимально широке, універсальне значення, адресовані до всіх без винятку правоздатних суб'єктів і закликають дотримуватися закріплених у них приписів, тому що останні відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості. Ці вимоги категоричні у тому сенсі, що не залишають можливості для сумнівів і вагань. Вони гарантують індивідуальній правосвідомості вищу правоту, якщо її власник діятиме у правовому полі (Луцький, 2011: 39). Із погляду теорії природного права принципи права мають самостійну першооснову, формуються у свідомості людини й уже потім (але необов'язково) отримують законодавче закріплення. При цьому головна роль у виявленні та конструюванні таких принципів належить не правотворчості, а саме правоутворенню, більш конкретно – юридичній практиці, яка за своєю природою покликана оперативно реагувати на зміни, що відбуваються у сфері права (Колодій, 1998: 12). Отже, ознаки природно-правової концепції або природного права: 1) усі існуючі правові норми повинні базуватися на об'єктивних засадах, які не залежать від волі людини; 2) норми природного права адресовані всім без винятку правоздатним суб'єктам і закликають дотримуватися встановлених у них приписів, оскільки останні втілюють вимоги справедливості та мають абсолютний характер (непорушні заборони і безумовні ідеали); 3) поряд із нормами законодавства, що утворюють позитивне право, існують постійно діючі норми, які втілюють справедливість, тобто норми природного права; 4) природно-правове мислення ставить собі завданням знаходження підґрунтя позитивного права і критерію його оцінки, а отже, виявляється у двох аспектах: сутнісному (онтологічному) та ціннісному (аксіологічному). Онтологічний аспект являє собою відповідь на питання, що є право, у цьому аспекті сутність феномену права розкривається через поняття «справедливість», а природно-правове мислення виконує функцію пояснення

сутності та розуміння змісту права. В аксіологічному аспекті здійснюється оцінка позитивного права (закону) виходячи з уявлень про сутність права. Ці два аспекти тісно переплітаються, тому що переслідують одну мету – пошук справедливості як сутності права і критерію оцінки закону (Максимов, 2017: 691); 5) виразом природного права є невід’ємні, невідчужувані права людини. Ці права об’єктивно властиві людині від народження і не залежать від волі держави; 6) базисом природного права прийнято вважати моральний мінімум, тобто низку моральних вимог, з яких, власне, формуються природні права суб’єктів (Бариська, 2018: 11).

Ураховуючи ключові ознаки концепції природного права, права людини в загальному вигляді – це універсальна категорія, що характеризує захищену законом міру можливої поведінки людей, яка спрямована на задоволення потреб та інтересів людини шляхом користування елементарними, найбільш важливими благами та умовами безпечного, вільного існування особистості в суспільстві. Права людини характеризують обсяг благ та умов, що забезпечують її вільний розвиток і визначаються суспільним положенням людини (Рижук, 2017: 27).

Ураховуючи ключові ознаки кожної з правових моделей, їхні позитивні аспекти та недоліки, постають закономірні питання: яка із цих моделей є більш прийнятною та пріоритетною для кримінально-виконавчої сфери нашої держави? яка з них є більш релевантною для визначення співвідношення між політикою та правом та, відповідно, між принципами зазначених категорій? Ураховуючи сутність вище окреслених моделей теорії права, на наше переконання, природно-правова модель є пріоритетною для сучасної, вітчизняної кримінально-виконавчої дійсності, адже провідною її ідеєю є постулювання примату права людини над політичною (державною) волею. Наша теза щодо пріоритетності природно-правової моделі додатково визначена законодавцем. Так, у Декларації про державний суверенітет України, яку проголошено 16 липня 1990 р., зазначено: «Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновищих норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» (Декларація про державний суверенітет України, 1990). Так, зміст вищезгаданої ст. 3 Конституції наголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, та їх утвердження і забезпечення є головним обов’язком держави. Такий нормативний імператив, відповідно, кореспондує цю правову

тезу до всіх державних інституцій, ураховуючи й суб’єктів та органи політичної влади. Окрім цього, примат права людини визначено нашою державою як основний та незмінний, ураховуючи також імплементовані Україною міжнародно-правові акти, такі, зокрема як: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 р., який ратифіковано 19 жовтня 1973 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р., яку ратифіковано Україною 17 липня 1997 р.

Отже, ураховуючи основний та незмінний вектор розвитку нашої держави, пріоритетною та релевантною виглядає природно-правова модель для всіх правових сфер нашої держави, у тому числі галузь кримінально-виконавчого права. Таким чином, домінанта політичної волі над правовою основою, яку відстоює переважна більшість вітчизняних науковців, суперечить «стрижневій парадигмі» існування та розвитку нашої держави у вигляді екзистенціальної пріоритетності прав людини. Ураховуючи це, пріоритетність принципів кримінально-виконавчого права над політичними продиктована загальними сучасними політико-правовими реаліями існування та розвитку нашої держави. Проте, вважаємо, пріоритетність цієї моделі не є тотожною її безапеляційній досконалості. В умовах сучасного періоду розвитку суспільства та держави слушною є оптимізація природно-правової моделі. Одним із дієвих шляхів цього є поєднання природно-правової та позитивістської моделей. Такий «симбіоз», як убачається, дає змогу вдосконалити будь-яку зі згаданих правових моделей шляхом вироблення певної універсальності за рахунок запозичення позитивних аспектів іншої моделі. Так, Р.П. Луцький із цього питання зазначає, що практика держав, що визнають природно-правову доктрину походження прав людини, не відкидає їх позитивного оформлення. І природно-правова доктрина, і позитивістський підхід у сучасному світі не виступають як антиподи, антагоністи. Природно-правова доктрина акцентує джерело походження прав людини як невід’ємних, невідчужуваних якостей. Вона ставить права людини вище держави, її «пафос» спрямовано на обмеження прав людини тоталітарних зазіхань держави. Разом із тим, не знаходячи закріплення в позитивному законодавстві, права людини виступають невизначено, розмиті, що ускладнює здійснення державою функції їх захисту та забезпечення. Природне і позитивне право, продовжує автор, характеризують одне й те саме явище, але з різних боків. Природне право

має об'єктивну природу і створюється людьми у процесі їхньої життєдіяльності. Позитивне право поряд з об'єктивною природою має також суб'єктивний характер, оскільки створюється державою та її органами на основі і з урахуванням природного права. Таким чином, поєднуються дві існуючі у філософії права і теорії права протилежні течії в одну природно-позитивістську теорію права (Луцький, 2011: 40).

Я.О. Бариська, Т.П. Попович, М.Г. Когут, стверджують таке: проаналізувавши основні положення природно-правової та позитивістської шкіл права, однозначно можна стверджувати, що кожна з них має певні позитивні та негативні риси, тому видається доцільним синтез доктринальних поглядів, досягнень різних шкіл із метою якомога всебічного дослідження й розкриття сутності прав, його призначення, тобто поєднання всіх цінних аспектів як природно-правового, так і позитивістського підходів. Перевагами позитивізму є чіткість, визначеність, упорядкованість та прогнозованість положень, орієнтованість на охорону правопорядку та на формування законослухняної поведінки. Природно-правова школа, своєю чергою, акцентує увагу на ідеї універсальних цінностей, які є мірилом справедливості законодавчих положень, на праві як духовному феномені, на ідеалах справедливості, рівності та свободи. Право – це феномен, який проявляється по-різному, тому тільки поєднання переваг обох типів правових шкіл відкриває можливість ґрунтовного осмислення змісту та цінності права. Виходячи із цього, очевидно є доречність застосування інтегративного підходу, який дасть можливість багатоаспектного бачення права: його сутності, природи, витоків та функціонального призначення (Бариська, 2018: 13).

Отже, визначення співвідношення категорій «політика» та «право» в сучасній галузі кримінально-виконавчого права доцільно здійснювати крізь призму інтеграції природно-правової та позитивістської концепцій. Такий підхід є універсальним та найбільш прийнятним у сучасних реаліях. Доцільність цього підходу була додатковий раз нами підтверджена під час визначення суб'єктів формування й реалізації кримінально-виконавчої політики, оскільки, відповідно до їхніх повноважень, вони як формують, так і реалізують політику, при цьому реалізація цієї політики відбувається виключно шляхом застосування відповідного правового механізму. Отже, інтегративність політики та права продиктована сучасними реаліями у сфері виконання кримінальних покарань. За таких умов указане повною мірою стосується

й співвідношення принципів вищезазначених категорій права та політики. За цих умов використання інтегративності у контексті вирішення співвідношення принципів вказаних категорій залишає невирішеним одне ключове питання: яка із цих категорій є «імпульсом» для формування, розвитку, кореляції та подальшого вдосконалення принципів кримінально-виконавчого права та політики? Уважаємо, що ознака імпульсності у цьому разі належить саме категорії «право». У правових державах, до переліку яких належить і Україна, надання праву дещо пріоритетного значення перед політикою є законним фактом. Ця закономірність повною мірою стосується й співвідношення принципів кримінально-виконавчого права та політики. Саме принципи права як критерії, що відображають загальнолюдські цінності, у подальшому визначають принципи кримінально-виконавчої політики. За цих умов будь-яка «флуктуація» в межах кримінально-виконавчої політики має відбуватися з оглядкою на фундаментальні аспекти права як явища, яке акумулює в собі звичаї, традиції, загальнолюдські уявлення про добро та справедливість. Таким чином, визначені у кримінально-виконавчому праві принципи є поштовхом центробіжної сили, яка знаходить своє подальше відображення як у принципах політики, так і відповідного законодавства. Це відображення відбувається шляхом «дисперсії», тобто безпосереднього або скорегованого видозмінення й подальшого визначення принципів права в кримінально-виконавчій політиці й законодавстві. При цьому слід наголосити, що раніше визначений нами інтегративний підхід у поєднанні загально-правової та позитивістської концепцій не виключає подальшого реверсивного впливу принципів політики на принципи кримінально-виконавчого права й законодавства.

Окремо в межах цього питання слід розглянути співвідношення принципів кримінально-виконавчого права та законодавства. Як уже було зазначено, «доцентровою силою» формування уявлень про принципи є право. Відповідно, вище окреслене співвідношення принципів права та політики повною мірою стосується й співзалежності принципів права та законодавства. У цьому контексті слід погодитися з С.Ю. Суменковим, який указує, що в теорії права щодо принципів здебільшого наводяться визначення принципів права, з яких і треба виходити під час визначення принципів законодавства, оскільки з методологічного погляду принципи права і законодавства, їх співвідношення можна зобразити як зміст

(принципи права) і форму (принципи законодавства) (Суменков, 2009: 23). Слушною із цього приводу є позиція КСУ, який наголошує, що відповідно до частини першої ст. 8 Конституції, в Україні визнається й діє принцип верховенства права. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправдливим,

у тому числі обмежувати свободу та рівність особи (Верховенство права. Конституційний Суд України).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Питання визначення співвідношення та співзалежності принципів кримінально-виконавчої політики, права й законодавства є одним із дискусійних у теорії сучасного кримінально-виконавчого права. У межах статті наголошено на застосуванні інтегративного підходу до поєднання природно-правової та позитивістської концепцій із метою визначення місця та ролі політики та права в умовах кримінально-виконавчих реалій. Підкреслено важливість урахування положення природно-правової концепції як базисної для подальшого вироблення універсального сприйняття системи принципів, що визначають внутрішньодержавну діяльність у сфері виконання й відбування кримінальних покарань. Висловлено авторську позицію, що система принципів кримінально-виконавчого права є відправною точкою для подальшого визначення принципів відповідної політики й законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Перегуда Є. Співвідношення політики, права і закону за умов суспільної трансформації. *Наукові записки*. 2005. Вип. 30. Кн. 2. С. 168–178.
2. Андрущенко В.П. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник. Київ : Знання України, 2002. 670 с.
3. Мірошніченко М.І. Природа відношення «державна влада – позитивне право». *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2003. Вип. 19. С. 22–30.
4. Луцький Р.П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 38–41.
5. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. 958 с.
6. Максимов С. Велика українська юридична енциклопедія. Харків : Право, 2017. Т. 2. 1128 с.
7. Нерсесянц В.С. Правовое государство, личность, законность. Москва, 1997. 138 с.
8. Лукашева Е.А. Права человека и политика. Москва : Былина, 1996. 560 с.
9. Француз А.Й. Співвідношення понять «політична система» та «політична структура». Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. С. 141.
10. Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 206 с.
11. Бариська Я.О., Попович Т.П., Когут М.Г. Природно-правова і позитивістська школи права: порівняльний аналіз основних позицій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. № 49. С. 9–13.
12. Рижук Ю.М. Філософія природного права в системі загально-правових засад доктрини прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 3. С. 25–29.
13. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
14. Суменков С.Ю. Принципы права и исключения в праве: аспекты соотношения. *Государство и право*. 2009. № 5. С. 23–30.
15. Верховенство права. *Конституційний Суд України*. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>.

REFERENCES:

1. Perekuda Ye. (2005). Spivvidnoshennia polityky, prava i zakonu za umov suspilnoi transformatsii [The ratio of politics, law and law in terms of social transformation]. *Naukovi zapysky – Proceedings*, 30/2, 168-178 [in Ukrainian].
2. Andrushchenko V.P. (2002). *Filosofii polityky : Korotky entsykl. Slovnyk* [Philosophy of Politics: a Short Encyclopedic Dictionary] Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
3. Miroschnychenko M.I. (2003). Pryroda vidnoshennia "derzhavna vlada – pozytyvne pravo" [The nature of the relationship "state power - a positive right"]. *Derzhava i pravo : Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky - State and law: Collection of scientific works. Legal and political sciences. (Vols. 19.)*. (pp. 22-30) [in Ukrainian].
4. Lutsnyi R.P. (2011). Pozytyvne pravo ta pryrodne pravo : opozyttsiia katehorii [Positive law and natural law: opposition of categories]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava - Journal of Kyiv University of Law*, 4, 38-41 [in Ukrainian].
5. Alekseev S.S. (1999). *Pravo : azbuka – teoriya – filosofiya : opyt kompleksnogo issledovaniya* [Law: alphabet - theory - philosophy: the experience of integrated research]. Moscow: Statut [in Russian].
6. Maksymov S. (2017). *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia* [Great Ukrainian legal encyclopedia]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
7. Nersesyanc V.S. (1997). *Pravovoe gosudarstvo, lichnost', zakonnost'* [Legal state, personality, legality]. Moscow [in Russian].
8. Lukasheva E.A. (1996). *Prava cheloveka i politika* [Human rights and politics]. Moscow: Bylina [in Russian].
9. Frantsuz A.Y. (2003). Spivvidnoshennia poniat «politychna systema» ta «politychna struktura» [Correlation between the concepts of "political system" and "political structure"] Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Kolodii A.M. (1998). *Pryntsyipy prava Ukrainy* [Principles of Ukrainian law]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
11. Baryska Ya.O., & Popovych T.P., & Kohut M.H. (2018). Pryrodno-pravova i pozytyvistska shkoly prava : porivnialnyi analiz osnovnykh pozytsii [Natural law and positivist schools of law: a comparative analysis of the main positions]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii PRAVO - Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. RIGHT series*, 49, 9-13 [in Ukrainian].
12. Ryzhuk Yu.M. (2017). *Filosofii pryrodnoho prava v systemi zahalno-pravovykh zasad doktryny prav liudyny* [Philosophy of natural law in the system of general legal principles of the doctrine of human rights]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu, Serii Yurydychni nauky - Scientific Bulletin of Kherson State University, Law series*, 3, 25-29 [in Ukrainian].
13. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy [Declaration of State Sovereignty of Ukraine]. (n.d.). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> [in Ukrainian].
14. Sumenkov S.Yu. (2009). *Principy prava i isklyucheniya v prave : aspekty sootnosheniya* [Principles of Law and Exceptions in Law: Aspects of Correlation]. *Gosudarstvo i pravo - State and law*, 5, 23-30 [in Russian].
15. Verkhovenstvo prava. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy [Rule of Law. Constitutional Court of Ukraine]. (n.d.). <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> [in Ukrainian].